# O‘RTA SIRDARYO HAVZASINING TARIXIY-MADANIY YODGORLIKLARINI O‘RGANISHDA ARXEOLOGIK MANBALARNING O‘RNI

**Mamatov Sh.M.**
Guliston davlat universiteti
“Tarix” kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi
Tel: +998 99 937 07 66

**Annotatsiya:** Ushbu tezisda O‘rta Sirdaryo havzasining tarixiy-madaniy yodgorliklarini o‘rganishda arxeologik manbalarning o‘rni, qadimgi va o‘rta asr aholi maskanlari, ularning shakllanishi, rivojlanishi hamda tarixiy-madaniy xususiyatlarini aniqlashdagi ilmiy ahamiyati kompleks ravishda tadqiq qilinadi.

**Kalit so‘zlar:** O‘rta Sirdaryo, arxeologiya, tarixiy yodgorliklar, madaniy meros, aholi maskanlari, qishloqlar, Eski Xovos, Xushkent, Choch, O‘tror, Isfijob, Ustrushona, sug‘orish, moddiy madaniyat, arxeologik tadqiqotlar.

Kirish. O‘rta Sirdaryo havzasi qadimdan Markaziy Osiyoning muhim tarixiy-geografik va madaniy hududlaridan biri hisoblangan. Sirdaryo va uning irmoqlari bo‘ylarida qadimgi davrlardan boshlab aholi maskanlari shakllanib, ular mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan. Ayniqsa, Toshkent vohasi, Mirzacho‘l va O‘tror hududlarida joylashgan Xos, Xovos, Chinoz, Chordara, O‘tror va Iqon kabi maskanlarning tarixiy rivojlanishi O‘rta Sirdaryo havzasining mintaqadagi o‘rnini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Hududning tarixiy taraqqiyotida uning qulay geografik joylashuvi ham katta rol o‘ynagan. Qadimgi va o‘rta asrlarda O‘rta Sirdaryo havzasidagi qator shahar va qishloqlar Buyuk ipak yo‘lining muhim tarmoqlarida joylashib, Buxoro, Samarqand, Choch va

Farg‘ona orqali Xitoy tomon yo‘nalgan savdo yo‘llarini o‘zaro bog‘lab turgan. Shu tariqa mazkur hudud nafaqat iqtisodiy aloqalar, balki o‘troq va ko‘chmanchi aholi o‘rtasidagi etnomadaniy munosabatlar rivojlangan muhim makon vazifasini bajargan.

O‘rta Sirdaryo havzasining tarixiy-madaniy yodgorliklarini tadqiq etishda arxeologik manbalar alohida o‘rin tutadi. Hududda olib borilgan ko‘p yillik arxeologik izlanishlar natijasida qadimgi va o‘rta asrlarga oid o‘troq aholi manzilgohlari, ko‘chmanchi chorvador aholiga tegishli mozorqo‘rg‘onlar hamda boshqa moddiy madaniyat yodgorliklari aniqlanib, ilmiy muomalaga kiritilgan. Shuningdek, O‘rta Sirdaryo havzasidagi arxeologik yodgorliklarning xaritalashtirilishi hududning tarixiy topografiyasi va aholi joylashuvi xususiyatlarini aniqlash imkoniyatini kengaytirgan. Xususan, Eski Xovos yodgorligi O‘rta Sirdaryo havzasining tarixiy-madaniy taraqqiyotini o‘rganishda muhim arxeologik manbalardan biridir. Tadqiqotlarda mazkur yodgorlikda hayot miloddan avvalgi IV–III asrlardan XX asr o‘rtalarigacha davom etgani, uning hududi 40 gektardan ortiq maydonni egallagani hamda Samarqand, Farg‘ona va Choch yo‘nalishlarini bog‘lovchi qadimgi yo‘llar chorrahasida joylashgani qayd etilgan.

Shu jihatdan, O‘rta Sirdaryo havzasidagi tarixiy-madaniy yodgorliklarni arxeologik materiallar asosida kompleks tadqiq etish qadimgi va o‘rta asrlardagi aholi maskanlarining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, xo‘jalik faoliyati hamda hududlararo madaniy aloqalarni yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi. Mazkur maqolada O‘rta Sirdaryo havzasidagi tarixiy-madaniy yodgorliklarning o‘rganilishida arxeologik manbalarning o‘rni va ilmiy ahamiyatini dissertatsiya materiallari asosida tahlil qilish ko‘zda tutiladi.

Asosiy qism. O‘rta Sirdaryo havzasining tarixiy-madaniy yodgorliklarini o‘rganishda arxeologik manbalar yozma manbalardagi ma’lumotlarni to‘ldiruvchi va ayrim hollarda tarixiy jarayonlarni aniqroq tiklash imkonini beruvchi muhim manba hisoblanadi. Sirdaryo bo‘ylarida qadimdan aholi yashab, o‘ziga xos moddiy madaniyat yaratgan bo‘lsa-da, bu jarayonlarni batafsil yorituvchi yozma ma’lumotlar yetarli emas. Shu sababli hududdagi qadimgi va o‘rta asr aholi maskanlarining shakllanishi, joylashuvi va rivojlanish xususiyatlarini aniqlashda arxeologik tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Dissertatsiyada ham Sirdaryo va Toshkent viloyatlari hududlarida olib borilgan arxeologik qazishmalar mintaqaning qadimgi tarixini tiklashda asosiy manbalardan biri sifatida baholangan.

O‘rta Sirdaryo hududini arxeologik jihatdan tizimli o‘rganish XX asrning ikkinchi yarmida ancha faollashgan. Xususan, 1970–1990-yillarda shimoli-g‘arbiy Ustrushona hududida A.E. Berdimurodov, S.R.Raximov, U.A.Alimov,

M.X.Pardayev, A.A.Gritsin Za, L.M.Sverchkov kabi tadqiqotchilar tomonidan keng ko‘lamli arxeologik izlanishlar amalga oshirilgan. Natijada o‘troq aholi manzilgohlari bilan bir qatorda ko‘chmanchi chorvador aholiga tegishli mozorqo‘rg‘onlar ham o‘rganilgan. A.A. Gritsina rahbarligidagi Sirdaryo arxeologik otryadi tomonidan bugungi Sirdaryo viloyati hududidagi arxeologik yodgorliklarning xaritalari tuzilishi mintaqaning tarixiy topografiyasini aniqlashda muhim ilmiy natija bo‘lgan [Грицина А.А.; Бердимуродов А.Э: 23; Алимов У.А., Сверчков Л.М: 101–102]. Arxeologik materiallarning tahlili qadimgi aholi maskanlarining shakllanishida tabiiy-geografik sharoit, ayniqsa, suv manbalari hal qiluvchi o‘rin tutganini ko‘rsatadi. O‘rta Sirdaryo havzasida qadimgi o‘troq aholi o‘z manzilgohlarini daryo, soy va boshqa suv manbalariga yaqin hududlarda barpo etib, sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Sirdaryo, Chirchiq, Iloq (Ohangaron), Aris va boshqa suv havzalari atrofida shakllangan manzilgohlar vaqt o‘tishi bilan qishloq va shahar tipidagi yirik maskanlarga aylangan. Dissertatsiyada Choch, O‘tror va Isfijob qishloqlarining asosan sug‘orma dehqonchilikka qulay hududlarda shakllangani hamda keyinchalik savdo yo‘llari va bozorlar atrofida yangi aholi maskanlari paydo bo‘lgani asoslangan.

O‘rta Sirdaryo havzasining muhim arxeologik yodgorliklaridan biri Eski Xovos hisoblanadi. U hozirgi Xovos tumani Xovosobod qishlog‘i hududida joylashgan. O.Mamirov tadqiqotlariga ko‘ra, yodgorlikda hayot miloddan avvalgi IV–III asrlardan XX asrning o‘rtalarigacha davom etgan. Dastlab Eski Xovos katta qishloq tipidagi maskan sifatida baholangan bo‘lsa, keyingi tadqiqotlarda uning hududi 40 gektardan ortiq maydonni egallagani aniqlangan. Shundan qariyb 2 gektari ark hududiga to‘g‘ri kelgan, yodgorlikning saqlanib qolgan qismlaridagi balandlik esa 15 metrga yetgan [Mamirov O.O‘: 14].

Eski Xovosning tarixiy ahamiyatini belgilaydigan jihatlardan yana biri uning qadimgi savdo va kommunikatsiya yo‘llari chorrahasida joylashganidir. Samarqanddan sharqqa yo‘nalgan yo‘l Eski Xovos orqali bir necha tarmoqqa ajralgan. Yo‘llardan biri Kurkat orqali Xo‘jand va Farg‘onaga, boshqasi esa Choch tomon yo‘nalgan. Choch yo‘nalishidagi yo‘llardan biri Sirdaryo kechuvidan Benaket (Shohruhiya), Xarashkent va Binketga olib borgan. Ikkinchi yo‘l esa Sirdaryoning chap qirg‘og‘i bo‘ylab o‘rta asrlardagi Xushket tomon davom etib, keyinchalik Benaket bilan tutashgan. Bu ma’lumotlar Eski Xovosning nafaqat aholi maskani, balki Sug‘d, Farg‘ona va Choch o‘rtasidagi iqtisodiy-madaniy aloqalarni ta’minlagan muhim tranzit nuqta bo‘lganini ko‘rsatadi [Маъруфов III: 26–28].

O‘rta Sirdaryo havzasining tarixiy-madaniy merosini o‘rganishda Choch, O‘tror va Isfijob vohalaridagi aholi maskanlari ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu

hududlarda qishloqlarning shakllanish tarixini qadimgi davrlargacha kuzatish mumkin. Arxeologik materiallarning tahliliga ko‘ra, Iloq, Chirchiq va Aris daryolari bo‘ylarida neolit, bronza va ilk temir davrlaridan boshlab dastlabki qishloq tipidagi aholi maskanlari shakllana boshlagan. Keyingi tarixiy bosqichlarda o‘troq dehqon aholi hamda turli ko‘chmanchi guruhlarning hududga kirib kelishi natijasida qishloqlar soni va ularning etnomadaniy tarkibida o‘zgarishlar yuz bergan. Ilk o‘rta asrlardagi migratsion jarayonlar esa hududning etnomadaniy qiyofasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

O‘tror vohasi yodgorliklarining arxeologik jihatdan o‘rganilishi O‘rta Sirdaryo tarixini yoritishda alohida o‘rin egallaydi. Janubiy Qozog‘iston hududidagi uzoq yillik tadqiqotlar natijasida ko‘plab qadimgi aholi maskanlari aniqlangan. K.A. Akishev, K.M. Baypakov va L.B. Erzakovich tomonidan O‘tror vohasida olib borilgan tadqiqotlar qadimgi va o‘rta asr manzilgohlarining joylashuvi, tuzilishi hamda tarixiy topografiyasini o‘rganishga xizmat qilgan [Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б: 138]. N.P. Podushkin esa Janubiy Qozog‘istondagi ilk dehqonchilik madaniyatiga oid yangi manzilgohlarni tadqiq etgan [Подушкин Н.П: 71–75].

Arxeologik tadqiqotlarning takomillashib borishi yodgorliklarni faqat qazishmalar orqali emas, balki tarixiy-topografik va kartografik usullarda ham o‘rganish imkonini yaratgan. Xususan, O‘tror vohasi va Sirdaryoning o‘rta oqimida aerofotosuratlardan foydalanish natijasida ilgari ma’lum bo‘lmagan ko‘plab aholi maskanlari aniqlangan. Dissertatsiyada keltirilishicha, bunday tadqiqotlar davomida ilgari ma’lum bo‘lgan yodgorliklarga qo‘shimcha ravishda qariyb 80 ta yangi aholi punkti va xo‘jalik maskani qayd etilgan. Aerofotosuratlar qishloqlarning tarixiy topografiyasini aniqlash bilan birga qadimgi sug‘orish tarmoqlari, relyef, suv manbalari va aholi maskanlari o‘rtasidagi aloqalarni o‘rganish imkonini ham bergan.

Sug‘orish tizimlari qadimgi va o‘rta asr qishloqlarining shakllanishida asosiy iqtisodiy omillardan biri bo‘lgan. O‘rta Sirdaryo havzasining qurg‘oqchil va yarim qurg‘oqchil tabiiy sharoitida dehqonchilikning rivojlanishi daryo va uning irmoqlaridan suv chiqarishga bevosita bog‘liq edi. Tekisliklarda qishloq xo‘jaligi vohalari Sirdaryo vodiysi va uning irmoqlari atrofida, tog‘oldi hududlarida esa tog‘lardan oqib tushuvchi daryo va soylar bo‘yida shakllangan. Shu bois arxeologik yodgorliklarni qadimgi irrigatsiya tizimlaridan ajratilgan holda o‘rganish hududdagi qishloq madaniyatining shakllanish mexanizmini to‘liq ochib bera olmaydi.

O‘rta Sirdaryo havzasidagi arxeologik yodgorliklar mintaqaning faqat xo‘jalik tarixini emas, balki o‘troq va ko‘chmanchi aholi o‘rtasidagi munosabatlarni ham yoritadi. Hudud geografik jihatdan Choch, Ustrushona, O‘tror va Isfijob singari

tarixiy-madaniy viloyatlarni o‘zaro bog‘lagan. Shu sababli Sirdaryo havzasi uzoq tarixiy davr davomida o‘troq dehqonlar va ko‘chmanchi chorvadorlarning o‘zaro aloqalari kechgan o‘ziga xos “kontakt maydoni” vazifasini bajargan. Bunday aloqalar aholi maskanlarining joylashuvi, xo‘jalik faoliyati, savdo munosabatlari va mintaqaning etnomadaniy qiyofasiga ta’sir ko‘rsatgan. Shuningdek, O‘rta Sirdaryo havzasidagi Eski Xovos, Xushkent, Mirzarabot karvonsaroyi, Choch va Iloq hududlaridagi aholi maskanlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar mintaqaning tarixiy-madaniy merosini ilmiy jihatdan tavsiflashda muhimdir. Dissertatsiyada ushbu obyektlarga doir yangi qarashlar ilmiy muomalaga kiritilgani qayd etilgan. Bu yodgorliklarni kompleks o‘rganish ularning tarixiy topografiyasi, iqtisodiy vazifalari, savdo-kommunikatsiya tizimidagi o‘rni va mintaqadagi madaniy jarayonlar bilan bog‘liqligini yanada chuqurroq yoritishga imkon beradi.

Xulosa. Umuman, O‘rta Sirdaryo havzasining tarixiy-madaniy yodgorliklarini o‘rganishda arxeologik manbalar birlamchi ilmiy asoslardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Eski Xovos singari yirik yodgorliklar, Choch, O‘tror va Isfijob vohalaridagi qishloq manzilgohlari, qadimgi irrigatsiya tarmoqlari hamda arxeologik-topografik tadqiqotlar natijalari hududning qadimgi va o‘rta asrlardagi taraqqiyotini kompleks rekonstruksiya qilish imkonini beradi. Shu jihatdan yozma ma’lumotlarni arxeologik dalillar bilan qiyosiy o‘rganish O‘rta Sirdaryo havzasining tarixiy-madaniy merosini tadqiq etishning eng muhim metodologik yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:**

1. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар: топография, стратиграфия, перспективы / АН КазССР, Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 213 с.
2. Алимов У.А. Отчёт о полевых работах Джизакского археологического отряда за 1983 г. // Архив Института археологии АН РУз. – Самарканд, 1985. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 7. – 12 л.
3. Алимов У.А., Сверчков Л.М. Работы в Джизакской области // Археологические открытия 1984 года. – М.: Наука, 1986. – 454 с. 1.
4. Бердимуродов А.Э. Раннесредневековые археологические памятники Джизакского оазиса: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1985. – С. 23. 1.
5. Грицина А.А. Северная Уструшана в середине I тысячелетия до н. э. – начале XIII в. н. э. (археолого-топографическое исследование): автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Самарканд, 1990.

6. Mamirov O.O‘. Shimoliy-g‘arbiy Ustrushona moddiy va ma’naviy madaniyati (arxeologik materiallar asosida): tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2024. – 57 b.

7. Маъруфов Ш.К. Сирдарё вилоятининг қадимги ва ўрта асрлардаги тарихи: тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Андижон, 2025. – 55 б.

8. Подушкин Н.П. Новые поселения раннеземледельческой культуры на юге Казахстана // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук. – Алма-Ата, 1968. – Вып. 5. – С. 71–75.